

Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov

Godsejerforeningen, Den patriotiske Forening, Grundejerforeningen og Komiteen for de forenede Godsejere 1843–1861.

Af Niels Clemmensen

På baggrund bl. a. af hidtil ukendte arkivalier fra godsejerorganisationerne i det 19. årh. og en gennemgang af hovedtrækkene i forhandlingerne om fæstesagen beskriver adjunkt, cand. mag. Niels Clemmensen godsejernes politiske organisationer fra 1843 til 1861. Der sættes spørgsmålstegn ved den gængse og i samtiden ofte hævdede opfattelse, at godsejerne under Junigrundloven var uden væsentlig politisk betydning, idet det påvises, at organisationerne fik indflydelse på fæstesagen ved i enkelte afgørende situationer at samle godsejerne til en fælles optræden som pressure group. Partilignende politiske organisationsforsøg blev derimod uden varig betydning, men godsejerforeningerne og de forhåbninger, som gruppen knyttede til dem, anses dog som væsentlige udtryk for nye tanker og politiske udtryksformer i standen. Organisationernes målsætning og strukturelle udvikling beskrives derfor, og de centrale politiske og sociale delingslinier inden for godsejerstanden klarlægges, således som de primært manifesterede sig omkring fæsteafsløsningsspørgsmålet.

I. Problemstillinger og materiale.

Den begyndende politiske organisering af bønderne i 1840'erne omkring Almuevennen, I. A. Hansen, Rasmus Sørensen, Peder Hansen Lundby med flere satte i foråret 1843 gang i en gruppe godsejere for at organisere sig til forsvar for de fælles interesser i standen. Fremstillingen tager derfor sit kronologiske udgangspunkt her og vil slutte, da det for godsejerne og deres organisationer centrale spørgsmål om fæsteafsløsningen fandt sin foreløbige afslutning med Monrads fæstelovforslag af 1861. Den midlertidige afspænding, som reformen tilvejebragte mellem godsejere og bønder, indvarslede nemlig en ny politisk situation, der tillader os at betragte tidsrummet 1843–61 som et afsluttet hele i godsejerorganisationernes historie.

Dette næsten 20-årige forløb muliggør en påvisning af godsejernes centrale politiske målsætning, således som den fremtræder fri for alle øje-

bliksbestemte taktiske hensyn og forbehold. Det vil endvidere blive muligt at anlægge en organisations-analytisk synsvinkel på foreningernes historie, idet der kan konstateres en stadig veksling mellem interesseorganisation og politisk parti.

Hverken i politisk eller social henseende var begrebet godsejere entydigt, og deres organisationer må derfor placeres i forhold til de politiske og sociale delingslinier, som herskede inden for standen. Problemet bliver med andre ord at vurdere tilslutningen til organisationerne og dermed i sidste instans deres muligheder for at vinde politisk indflydelse.

En del af kilderne er trykt og udgivet; det gælder først og fremmest stænder- og rigsdagstidenderne og periodens brevsamlinger og dagbogsudgivelser. Det vigtigste materiale er imidlertid utrykt og findes i forskellige privatarkiver. I første række må her nævnes Godsejerforeningens forhandlingsprotokol, der beror hos sekretæren for Majoratsforeningen og Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark, højesteretssagfører Bent Jacobsen¹.

Protokollen er desværre meget summarisk og omhandler ikke de øvrige godsejerorganisationer. Den må derfor suppleres med andet materiale såsom breve, regnskaber og trykte årsberetninger, der er righoldigt repræsenteret i godsejernes privatarkiver.

II. Godsejerforeningens dannelse, dens organisation og målsætning

A. Den historiske baggrund for Godsejerforeningens dannelse

I en indbydelse til at tiltræde Godsejerforeningen defineres formålet med foreningen således: »Foreningens øjemed vil fornemmelig gå ud på: A) at give rigets godsejere lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med hverandre ved sammenkomster og samtale om anliggender af fælles interesser. B) Efter evne at fremme hvad der kan anses at have interesse for flerheden af godsejerne, idet en samvirken til et fælles mål håbes at blive følgen af foreningens deliberationer. Som eksempel på, hvad der således muligen kan blive genstand for foreningens virksomhed, kan

1. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol består af 78 håndskrevne foliosider med generalforsamlingsberetninger fra foreningens stiftelse i juni 1843 til juni 1867. Både i protokollen findes der endvidere to medlemslister; den ene er ført kronologisk fra 1843 til begyndelsen af 60'erne med angivelse af indmeldelsesdato indtil 1853. Den anden er en fortegnelse over foreningens medlemmer den 16. dec. 1864. Endelig findes der en kontingentliste, der dækker perioden 1853–1865 med angivelse af hvert enkelt medlems årlige indbetalinger, hvorved manglerne ved den kronologisk førte medlemsfortegnelse afbødes.

nævnes a) at stræbe at fremme en bedre orden af fæsteforholdet. b) at blive enig om den rette måde, på hvilken man bør behandle husmandsklassen. c) at indgå med andragender og forestillinger til regeringen om genstande, der har interesse for den hele stand. d) at modarbejde de skæve og falske anskuelser, som man måtte finde udbredt blandt publikum om godsejernes stilling. e) at forberede sig til valg af deputerede til stænderforsamlingen.«

Det stiftende møde fandt sted den 16. juni 1843 i København, og deltagerne var grev Gebhard Moltke-Hvitfeldt til Moltkenborg, baronerne H. K. Rosenørn-Lehn til Guldborgland og C. F. Zeuthen til Tølløse, amtmand over Præstø amt Johan Ferdinand de Neergaard til Fuglsang og Prierskov og hans to brødre, etatsråd Carl de Neergaard til Gunderslevholm og Peter Johansen de Neergaard til Førslev; endvidere Carl Vilhelm Raben-Levetzau til Beldringe, Peder Brønnum Scavenius til Gjorslev og Benjamin Wolff til Engelholm ².

Når disse ni godsejere i 1843 anså det for nødvendigt at organisere sig, er det et vidnesbyrd om den alvor, hvormed de betragtede den begyndende politiske bevægelse i bondestanden. Agitationen i landbefolkningen fængede først og fremmest i de udprægede fæsteegne, hvor den fandt næring i bøndernes utilfredshed med fæsteforholdet. Foreningens stiftere måtte derfor i særlig høj grad være interesseret i at imødegå propagandaen. De havde alle deres væsentligste besiddelser placeret på øerne i udprægede fæsteamter, såsom Holbæk, Præstø, Sorø, Svendborg og Maribo, og de var alle sammen indehavere af betydelige mængder bøndergods. Fire af dem var endog lens- eller stamhusbesiddere, hvis interesser i særlig grad var knyttet til fæstespørgsmålet, da len og stamhuse var bundne besiddelser, hvis ejere kun kunne afhænde bøndergodset ved bevilling³.

Den umiddelbare anledning til godsejernes initiativ i 1843 var husmanden Peder Hansen Lundby, hvis agitatoriske virksomhed i Præstø amt blev genstand for en udførlig klage både i Præstø amtsråd og i østifternes stænderforsamling⁴. Hovedmændene bag klagen, amtmand J. F. de

2. Indbydelse til at tiltræde foreningen, dateret Gjorslev 2/10 1843. RA, general Steinmanns (d. 1854) arkiv, pk. 2. Jfv. udateret koncept til indbydelsen, RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A II–III.

3. Om de pågældende godsejeres besiddelser omkring 1850: Statistisk tabelværk, ny rk. 6 (1852) indeholdende en tabellarisk fortegnelse over de større landejendomme og deres tilliggende.

4. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 2901f. og 2970f. Koncept til bilag til Præstø amtsråds betænkning om husmandssagen 1844. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. H.

Neergaard og Benjamin Wolff, var begge stiftende medlemmer af Godsejerforeningen, og der lå således et konkret forhold til grund for foreningens programpunkt om »at modarbejde de skæve og falske anskuelser, som man måtte finde udbredt blandt publikum om godsejernes stilling.«

B. Godsejerforeningens organisation

Foreningens *struktur* var meget løs. Dens to hovedorganer var *formanden* og *generalforsamlingen*, mens den ikke havde nogen landsorganisation baseret på lokale afdelinger. Formanden udgjorde bindeledet mellem foreningen og medlemmerne, idet disse i årets løb kunne henvende sig til ham med deres forskellige forslag, som han derpå forelagde den nærmest følgende generalforsamling. Med enkelte afbrydelser fungerede P. B. Scavenius som formand i over 20 år.

Generalforsamlingen havde den besluttende myndighed og sammentrådte halvårligt ved terminstid hver den 16. juni og 16. december i København. Indmeldelsesgebyret og det årlige kontingent var 10 rbd.⁵

Medlemsrekriterierne var meget snæver og skete ved selvsupplering, idet alle nye medlemmer skulle indføres af et ældre medlem. Ejere af et komplet jordegods, d. v. s. på mindst 200 tdr. hartkorn bøndergods, kunne optages i foreningen uden afstemning, andre ejere af større landejendomme kunne kun blive medlemmer efter afstemning i generalforsamlingen med et flertal på 2/3 af de tilstedeværende.

Foreningen var altså tænkt som en interesseorganisation af store fæstegodsbesiddere, og dens sociale og økonomiske potentiel omfattede således primært kongerigets 344 komplette jordegodser. Medlemskriterierne understregede dermed fæstevæsenet som det vigtigste programpunkt i overensstemmelse med det indtryk, som vi allerede fik ved en analyse af de stiftende medlemmers sociale og geografiske tilhørsforhold.

I årene op til 1848 nåede foreningen op på ca. 50 medlemmer, hvoraf over 1/3 var adelige lens- og stamhusbesiddere, og kun 5 medlemmer ikke var ejere af et komplet jordegods. Når i det følgende betegnelsen godsejer er anvendt, dækker den derfor gruppens øverste sociale lag⁶.

Der var så godt som ingen medlemstilgang fra Jylland, hvad der for

5. Trykte eksemplarer af lovene i RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. H.

6. Forhandlingsprotokollens medlemsliste 1843 til begyndelsen af 60'erne. Vedr. medlemmernes besiddelser, se note 3. Historikeren og godsejeren Hector J. Estrup tog afstand fra foreningen som »et laugshus« og en »association, der allerede har og i sin udvikling stedse mere vil have isolerede stands- og ejendomsinteresser til formål«. Estrup til Constant Dirckinck-Holmfeld 21/12 1843. RA.

en del kan skyldes datidens kommunikationsforhold, men andre sociale og økonomiske faktorer må utvivlsomt også tages i betragtning. Den langt ringere udbredelse af fæstevæsenet i Jylland bevirkede, at der ikke var nogen basis for en forening, hvis vitale programpunkt netop var fæstevæsenet.

Det kan således konstateres, at Godsejerforeningen primært var en godsaristokratisk organisation med sit ståsted på øerne, først og fremmest Sjælland.

C. Godsejerforeningens program – fæstespørgsmålet og forfatningen

Den dominerende socialøkonomiske faktor bag 1840'ernes skærpede frontdannelse mellem godsejere og bønder var fæstespørgsmålet, der bl. a. skal ses på baggrund af jordværdistigningen, der gjorde fæstegodset til et attraktivt investeringsobjekt for begge parter. Denne interessekonflikt fik sit naturlige forum i stænderforsamlingerne, og efter forskellige tilløb tørnede godsejere og bønder sammen under forhandlingerne i Roskilde i 1844⁷. Disse forhandlinger må betragtes som repræsentative for Godsejerforeningens målsætning i fæstesagen, da flertallet af de deputerede for sædegårdsejerne i Roskilde også var medlemmer af foreningen, nemlig 10 ud af 17.

Udgangspunktet for diskussionen i 1844 var en række andragender fra landdistrikterne om fæstes tvungne overgang til selveje eller arvefæste. Disse krav stødte på en skarp modstand fra godsejerne, karakteriseret af respekten for »velerhvervede rettigheder« og den hellige og ukrænkelige ejendomsret. Under indtryk af den vedvarende konfrontation med kravet om en tvangsafløsning, blev det ironisk nok godsejernes lod ikke alene retsligt, men også landøkonomisk at fremhæve den bestående tilstand, således som den var blevet skabt af landboreformerne – en tilstand, som de blot 50 år tidligere havde karakteriseret som et alvorligt og forfejlet indgreb i deres ejendomsret⁸.

Dette kan synes som en svag afglans af den liberalisme, der allerede på landboreformernes tid havde fået godsejerne til at modsætte sig enhver statsregulering af fæsteforholdet. Side om side med denne tilbageholdenhed giver forhandlingerne i 1844 i virkeligheden også udtryk for

7. Om landbosagen i 1844: H a n s J e n s e n: *De danske stænderforsamlingers historie*. II, s. 503ff.

8. Kammerherre C. F. O. Benzon omtalte således fæsteindretningen som »nyttig og gavnlig til det heles vel«. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3023. Jvf. amtmand J. F. Neergaard *ibid.* sp. 2969. Om landboreformerne og godsejernes reaktion: H a n s J e n s e n: *Dansk jordpolitik*. I passim.

en anderledes radikal landbopolitisk målsætning. Således erklærede P. B. Scavenius direkte, at hele fæsteforholdet ville finde sin bedste løsning ved en ophævelse af fæstevangen, og i samme retning udtalte P. A. Tutein sig⁹.

Disse anskuelser kom helt uforbeholdent til udtryk i et brev, som Hans Carlsen, Gl. Kægegaard, skrev til etatsråd Carl Neergaard, Gunderslevholm, i maj 1843 i anledning af planerne om at danne en forening af godsejere. Carlsen krævede her, at fæstevæsenet blev ophævet eller i det mindste delvis erstattet af »et *antageligt* forpagtningssystem ved siden deraf«. Allerhelst så han dog en fuldstændig ophævelse af bondebeskyttelsen, og Tutein og Scavenius var således ikke ene om at vurdere det lovbestemte fæsteforhold som en skadelig tvang, der burde afskaffes ved at overlade fæstegodset til godsejernes frie disposition¹⁰.

Ligesom i landbokommissionens tid var godsejernes program i 1844 et liberalistisk alternativ til den bestående statsregulering af landboforholdene, et alternativ der sigtede mod en lige så vidtgående ændring af status quo som bøndernes krav om en tvungen fæsteafløsning. Blot måtte godsejernes liberalisme under de aktuelle politiske forhold og under indtryk af de foregående års angreb på fæstevæsenet fremtræde i en mere afdæmpet form. I sit brev til Carl Neergaard indrømmede Carlsen således, at det var nødvendigt at »gå varligt frem«, og i stændersalen erklærede Tutein, at tidspunktet næppe muliggjorde fæstevangens ophør, da der ikke var »gunstig stemning i folket for en sådan overgang«¹¹.

Det var denne »stemning i folket«, der tvang godsejerne i defensiven, det vil sige til at forsvare det mindre onde status quo over for det større, tvangsafløsningen.

Spørgsmålet bliver nu, om godsejerne af taktiske hensyn var villige til at slække på deres landbopolitiske målsætning og give konkrete indrømmelser til bønderne. Enigheden om at »gå varligt frem«, gav nemlig vidt spillerum for divergerende synspunkter vedrørende taktikken.

I nogle breve til brøderen P. B. Scavenius foreslog Jacob Scavenius, Basnæs, at Godsejerforeningen skulle tilbyde frivilligt bortsalg af en vis del af fæstegodset til bønderne mod, at godsejerne til gengæld fik dispositionsret over den resterende del. Jacob Scavenius var altså indstillet på et kompromis rælle mellem de stridende interesser – tydeligvis af frygt for, at regeringen kunne blive tvunget til at efterkomme langt mere yderliggående krav. I sagen om hartkornsegaliseringen, som også var på stænder-

9. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3006ff. og 3422ff.

10. H. Carlsen til C. Neergaard, 20/5 1843, Gl. Kgd. pk. XXV.

11. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3423.

nes dagsorden i 1844, motiverede han således sin accept af den tilbudte ufuldstændige erstatning på følgende måde: »... for freds skyld bør man jo gøre meget, og klogt er det vel at tage erstatning, mens man kan få den, for ikke at lade sig beklippe yderligere.«¹²

Godsejernes taktik under stænderforhandlingerne i 1844 var imidlertid ikke præget af Jacob Scavenius' fleksible tankegang. Typisk var således amtmand Neergaards krav om en fast og ubøjelig holdning over for bøndernes krav om selvejendom for at forebygge yderligere pression. Dette standpunkt gjaldt ikke blot en tvangsafløsning af fæsteforholdet, men også den frivillige overgang til selvejendom, der ifølge Neergaard, P. B. Scavenius og P. A. Tutein m. fl. oversteg bøndernes økonomiske formåen¹³.

Uoverensstemmelsen i fæstesagen mellem Jacob Scavenius og hans standsfæller i stænderforsamlingen afspejlede i første række forskellen mellem en politisk og en økonomisk vurdering af fæstespørgsmålet. P. B. Scavenius og P. A. Tutein pegede sandsynligvis på den afgørende drivkraft bag godsejernes forbehold over for selvejendom, når de fremhævede de økonomiske fordele, der ville blive følgen af at frigøre de små fæstegårde til den langt mere rentable stordrift under et frit forpagtningssystem¹⁴.

Omvendt var Jacob Scavenius af politiske hensyn villig til at slække på sine økonomiske interesser i fæstespørgsmålet. Han frygtede den begyndende koalition mellem det liberale borgerskab og bønderne, der var ensbetydende med en kombination af bøndernes standsinteresser og en fri forfatning. Det gjaldt derfor om at fjerne grundlaget for denne koalition ved at få løst de konfliktskabende spørgsmål i fæsteforholdet på en måde, der også var acceptabel for fæsterne. »De liberales styrke hviler for en del på bøndernes liberalisme og disses atter på fæstelovgivningen«, skrev han således til broderen i november 1843¹⁵.

Jacob Scavenius' politiske målsætning skal vurderes på baggrund af det stadig mere højroastede forfatningskrav, der måtte virke som en alvorlig påmindelse til godsejerne om at komme ud af deres politiske isolation, mens tid var. Spørgsmålet bliver derfor, om Godsejerforeningens målsætning fra 1843: »at stræbe at fremme en bedre ordnen af fæste-

12. Udateret brev fra november 1843. RA, Borreby, pk. med breve vekslet mellem medlemmer af familierne Düring, Moltke og Scavenius. Endvidere brev af 17/11 1844. *Danske politiske breve*, II, nr. 643.

13. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 2975, 3010, 3415f. og 3466.

14. Ibid. sp. 3007f. og 3422f.

15. Udateret brev fra november 1843. Se note 12.

forholdet« var tænkt som et middel til at bryde denne isolation ved at borttrydde dens væsentligste årsag og dermed vinde indflydelse på forfatningssagen.

Det var tydeligvis en sådan tankegang, der bestemte Hans Carlsens forventninger til Godsejerforeningen. I ovennævnte brev til Carl Neergaard gik han ud fra den forudsætning, at de konstitutionelle krav var uafviselige, og at det gjaldt om at få hånd i hanke med forfatningssagen for at forebygge et *fait accompli*, der implicerede en krænkelse af gods-ejernes ejendomsret over fæstegodset. Carlsen mente derfor, at det måtte blive foreningens vigtigste målsætning at gøre de store jordejendommers politiske nødvendighed almindelig accepteret for at bane vejen for et konservativt forfatningsprogram med en passende godsejerrepræsentation. Denne politik forudsatte imidlertid en harmonisering af godsejernes interesser med de øvrige samfundsklassers, og i denne sammenhæng blev fæstevæsenets ophør et helt uomgængeligt krav¹⁶.

Carlsens standsfæller har dog næppe delt hans synspunkter. Flertallet af dem afviste ethvert forfatningskrav og fastholdt enevælden som det sikreste værn for deres interesser i tillid til regeringens modstandskraft over for de politiske og sociale krav. En af godsejernes ivrigste talsmænd i Roskilde og et fremtrædende medlem af Godsejerforeningen, C. H. Grevenkop-Castenschiold til Frederikslund, erklærede således: »... skal ikke radikallere løbe af med vores ejendom og alt, må Danmarks brave mænd slutte sig sammen og understøtte vores ædle konge, der vil det rette, men overalt finder hindringer der ikke lettelig lade sig overvinde.«¹⁷

Dette forhindrer dog ikke, at det modsatte standpunkt var repræsenteret inden for foreningen af Carlsen og Jacob Scavenius. De betvivlede enevældens modstandskraft over for liberalisme og bondebevægelse og

16. H. Carlsen til C. Neergaard, 20/5 1843. Se note 10. Brevet er genstand for en udførlig omtale i Poul Møller: *H. R. Carlsen*. I, s. 25f. Poul Møller fortolker brevet derhen, at der »foresvævede« Carlsen en forståelse mellem godsejerne og gårdmændene, men som vi har set (se s. 34), foreslog Carlsen en fuldstændig ophævelse af bondebeskyttelsen. Denne liberalisering vurderede han som et middel til at blive den privilegerede bondestand kvit »med alle de erindringer og fordomme, der hænger ved den« i håb om derved at »føringe modstanden« mod godsejerne. Det ligger implicit i dette ræsonnement, at Carlsen forestillede sig en ny klasse af landboere, en middelstand af forpagtere og proprietærer, hvis interesser stemte overens med godsejernes. Først i sit »Sendebrev« fra 1849 (se s. 25) fremsatte Carlsen tanken om fæstevæsenets afløsning i forståelse med bønderne.

17. C. H. Grevenkop-Castenschiold til B. Wolff, 8/11 1844. *Danske politiske breve*. II, nr. 639.

betragtede landboforholdenes løsning som et skridt på vejen til større politisk indflydelse for den store jordbesiddelse.

III. Godsejerforeningen og forfatningsomvæltningen

Når der ses bort fra en beskeden indsats i den offentlige debat, forholdt foreningen sig næsten fuldstændig passiv indtil 1848, der markerer indledningen til en ny fase i dens udvikling¹⁸.

Med enevældens ophør var det hidtidige faste bolværk for godsejernes ejendomsret bortfaldet, uden at de forinden havde formået at bryde deres politiske isolation. Fæstespørgsmålet stod uløst, og bondestandens sociale krav fik en hidtil ukendt styrke i forbindelse med den almindelige valgret, hvortil kom, at regeringen ved forskellige lejligheder tilkendegav sin vilje til at tage fat på landbospørgsmålene. Denne udvikling måtte godsaristokratiet betragte som virkeliggørelsen af deres værste anelser: en forfatning hvis demokratiske karakter udgjorde en trussel mod ejendomsretten og en regering, der viste imødekommenhed over for bøndernes krav på fæstegodset¹⁹. Under disse truende auspicer tog foreningens virksomhed et meget betydeligt opsving. I juni 1848 blev der således tegnet ekstrabidrag på 1150 rbd., og i februar 1849 indkom der yderligere 4.000 rbd. Beløbene blev stillet til rådighed for etatsråd Carl Neergaard, der som medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og af landbo-kommissionen blev foreningens ledende kraft i denne periode. Fra sommeren 1848 til udgangen af 1849 modtog han ialt 6.000 rbd. af foreningens midler, hvoraf han brugte knap 5.000²⁰.

Med de store pengebidrag satsede foreningen først og fremmest på en virksomhed i pressen, og efter forgæves at have forsøgt selv at stable et blad på benene besluttede den i stedet for »indtil videre at burde assistere . . . Den danske Folkeven«²¹. Denne beslutning skulle vise sig me-

18. Foreningens initiativ før 1848 indskrænkede sig til udgivelsen af I. C. Kalls pjece: Om jordegods-fideikommiser o. s. v. Pjecen udkom under pseudonymet C. Brun. Kall blev ligeledes engageret som foreningens talerør til pressen, men fik ikke taget sig sammen til at offentliggøre noget. Forhandlingsprotokollen, s. 4, 7, 10 og 13f.

19. For godsaristokratiske stemninger, se især Baron C. Zeuthens *dagbog* i Danske Magazin, 7. rk. IV.

20. LA, Engelholm gods, pk. 139. Foreningens finansielle forhold fra 1848–1850 er kun overleveret yderst fragmentarisk i form af B. Wolffs koncepter til revisionsbetænkninger, ialt 4 stykker. Alle finansielle angivelser i afsnit III og IV skyldes dette materiale.

21. Forhandlingsprotokollen, s. 17.

get lukrativ for bladet, der gennem sin korte levetid fra juli 1848 til december 1849 blev »assisteret« med 4.500 rbd.

I sin tendens fornægtede bladet da heller ikke sin finansielle kilde. Den danske Folkeven behandlede især de spørgsmål, som den nye forfatning rejste, og fra begyndelsen indtog den en meget forbeholden stilling over for den almindelige valgret. I artikelsierier som »Hvorledes bør folkets deltagelse for de offentlige anliggender ytre sig?« og »Folkets valg til rigsforsamlingerne«, advares bønderne mod at vælge rigsdagsmænd af deres egen midte, og grundlovsudkastets valgretsbestemmelser kritiseredes meget skarpt som en foranstaltning, »der kaster valget af nationens repræsentanter og nationens vel og vé i den ukyndige og så let vildledte masses hænder.«²²

Den danske Folkeven var simpelt hen et erklæret forsøg på at imødegå Almuevenns propaganda og må som sådan betragtes som Godsejerforeningens organ i den offentlige debat. Den konservative tendens, der betingede foreningens støtte til bladet, måtte imidlertid virke lidet befordrende på dets udbredelse i de »egentlige folkeklasser«, som redaktøren ifølge sin programartikel havde ønsket at få i tale, og i december 1849 måtte det gå ind.

Foreningens understøttelse af blade, der ikke indskrænkede sig til det landbopolitiske, men behandlede tidens politiske spørgsmål over en bred front, var en konsekvens af godsejernes erkendelse af forfatningsomvæltningens betydning for deres mest vitale interesser²³. For at varetage disse krævedes en indsats, der dækkede alle områder af det politiske spektrum, en indsats der varslede en emancipering fra det snævre interessefelt til et almindeligt politisk program.

I samme retning peger godsejernes bestræbelser under valgene til den grundlovgivende rigsforsamling, hvor foreningen nedsatte en valgkomité bestående af lensbaron C. Zeuthen og etatsråd Carl Neergaard²⁴. Forhandlingsprotokollen oplyser ikke nærmere om retningslinierne for komiteen eller om resultaterne af dens arbejde, men dens virksomhed kan delvis spores i godsejernes korrespondance. Mest betydningsfuldt blev det, at Carl Neergaard søgte kontakt med liberale kredse uden for godsejerstanden for at modarbejde Bondevennerne. Han arbejdede således

22. Den danske Folkeven, 1/8 og 3/11 1848.

23. Foruden Den danske Folkeven understøttede Godsejerforeningen også T. G. Repps tidsskrift Tiden med 300 rbd. Tiden agiterede for indførelsen af et aristokratisk førstekammer i lighed med det engelske overhus.

24. Forhandlingsprotokollen, s. 15–16.

ivrigt for Laurids Skaus valg, og selv blev han understøttet af en komité, der stod i nær forbindelse med de Nationalliberale.

Carl Neergaard blev valgt i Slagelse-kredsen som den eneste af de fem opstillede godsejerforeningsmedlemmer, og hans initiativ syntes således at afstikke nye og bredere veje for en effektiv godsejerpolitik²⁵.

I Godsejerforeningens historie markerer valgbestræbelserne trods det pauvre resultat en nyorientering: da landaristokratiet blev henvist til at deltage i det politiske liv på lige fod med de andre stænder, optog foreningen for første gang et politisk initiativ – det være sig nok så spinkelt – som gik ud over den opinionsdannende virksomhed i pressen. Den havde dermed i funktionel henseende taget et første meget beskedent skridt mod en virksomhed som politisk parti, en parallel til dens understøttelse af Folkevennen, der sigtede videre end den snævre interesseorganisations program.

Det blev dog landbospørgsmålene, der aktiverede foreningen til dens mest betydningsfulde indsats. Godsejerne havde ængsteligt fulgt fæstesa-gens gang i den grundlovgivende rigsforsamling og planlagt forskellige erklæringer, hvori de krævede stærke forfatningssikrede garantier for ejendomsretten for at forhindre en tvangsafløsning²⁶.

Med landbokommissionens nedsættelse i februar 1849 blev de for alvor alarmeret. Kommissionen var ganske vist i sin oprindelse udtryk for en overenskomst mellem bondevenner (B. Christensen og A. Gleerup) og godsejere (C. Neergaard og F. M. Knuth), men dens sammensætning kuldkastede øjeblikkelig godsaristokratiets tillid til foretagendet. Zeuthen konstaterede således, at Neergaard var blevet »taget ved næsen«, fordi Tscherning og Bang »havde bestemt kommissionens medlemmer uden at tage ham på råd med,« og amtmand Neergaard omtalte den som »denne

25. Laurids Skau til H. Fiedler, 28/9 1848, RA. H. Fiedler til L. Skau, 9/10 1848. Carl Neergaard til Skau, 21/9, 28/9 og 3/10 1848. P. J. Neergaard til Skau, 23/9 1848. NKS. 1727, KB. Niels Neergaard: *Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling*, Venstres almanak for 1890, s. 78. J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen*.
26. Zeuthen, 20/12 1848, s. 170. Udateret betænkning fra Hans Carlsen, Gl. Køgegaard, 1848/49 vedlagt et senere brev til C. F. Blixen-Finecke, 9/3 1852. Gl. Kgd. pk. XXV. I stedet for grundlovsudkastets § 68: »Ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom, uden hvor almenvellet kræver det. Det kan kun ske ifølge lov og mod tilsvarende erstatning«, foreslog Carlsen følgende formulering: »Ejendomsretten er hellig og ukrænkelig. Ingen kan tilpligtes at afstå sin samlede ejendom eller nogen del deraf, uden hvor det almindelige vel bevisligen udkræver en sådan afståelse. Det kan kun ske ifølge en tidligere given lov og imod en fuldstændig og imod ejeren billig erstatning«.

ulykkeligt sammensatte landbokkommission.« Godsaristokratiet følte sig således underrepræsenteret i kommissionen, og Hans Jensen har da også taget dens sammensætning til indtægt for Bondevennernes store indflydelse²⁷.

Kommissionen måtte synes så meget mere faretruende i betragtning af dens arbejdsprogram, hvor det vigtigste punkt var indenrigsminister Bangs forslag til fæstegårdenes overgang til selvejendom i forbindelse med en ophævelse af fæstetvangen.

Under disse omstændigheder afholdt Godsejerforeningen en ekstraordinær generalforsamling den 28. februar 1849, hvor der nedsattes en komité, der skulle konferere med de to kommissionsmedlemmer, etatsråd Carl Neergaard og lensgreve F. M. Knuth, om landbokkommissionens arbejde²⁸. Det synlige resultat af komiteens virksomhed blev en »Erklæring angående landboforholdene«, der blev sendt til rigsdagens formænd i begyndelsen af 1850 efter at have cirkuleret blandt godsejerne til underskrift. I alt fik erklæringen 174 underskrifter, og den må således betragtes som en betydelig godsejerdemonstration²⁹.

Erklæringen var godsejernes svar på Bangs landbopolitiske program og var primært rettet mod hans forslag til fæstevæsenets afløsning. Med syvtommersøm fastslog den, at godsejerne besad deres fæstegods med fuld, uindskrænket ejendomsret uanset indskrænkningerne i deres brugsret. Over for dette retsstandpunkt måtte alle Bangs økonomiske og sociale præmisser vige, og almenvellet efter grundlovens § 87 kunne derfor ikke tages til indtægt for en tvangsafløsning. Erklæringen prioriterede altså ganske klart ejendomsrettens ukrænkelighed over for almenvellets påståede krav i fæstesagen, og argumentationen falder således i tråd med godsejernes ønske om stærke forfatningsmæssige garantier for ejendomsretten.

Erklæringen betegner imidlertid et skridt på indrømmelsernes vej i forhold til stænderforhandlingerne i 1844. Enhver tanke om dispositionsfrihed for godsejerne over bøndergodset er skrinlagt, og erklæringen munder ud i en forsikring om et forøget bortsalg af fæstegods til selv-

27. Om landbokommissionen og dens forhandlinger: H a n s J e n s e n: *Jordpolitik*, II, s. 233ff. Kommissionens nedsættelse: Zeuthen, 25/1, 27/1, 30/1, 1/2, 5/2 og (citatet) 7/2 1849, s. 183–190. Amtmand J. F. Neergaard til H. Carlsen, 9/2 1849, Gl. Kgd.

28. Forhandlingsprotokollen, s. 18f.

29. Landstingstidende 1850, sp. 816. Folketingstidende 1850, sp. 1239. Et eksemplar af erklæringen på Gl. Kgd. pk. XXV.

ejendom, når blot retten til frie overenskomster bibeholdes. Situationen var nu blevet så kritisk for godsejerne, at deres politik i fæstespørgsmålet hovedsagelig blev en defensiv kamp for bestående rettigheder.

Det var som interesseorganisation, at Godsejerforeningen ydede sin væsentligste indsats fra 1848–50, og dens initiativ må karakteriseres som en succes, fordi det for første gang var lykkedes foreningen at bryde sin egen snævre aristokratiske kreds og samle en stor del af landets godsejere til en fælles optræden. For at organisere denne demonstration, havde foreningen benyttet sig af den mulighed, som forelå ifølge dens love til at nedsætte udvalg til overvejelse af spørgsmål, som ikke umiddelbart kunne afgøres i generalforsamlingen. Erklæringen er således et eksempel på, at et mere kontinuert organ end generalforsamlingen var forudsætningen for at nå til resultater af en vis betydning.

En lignende erkendelse af det utilstrækkelige i foreningens løse struktur har sikkert været en afgørende drivkraft bag de planer, som forskellige medlemmer af Godsejerforeningen nærrede om at skabe en ny organisation.

IV. Den patriotiske Forening 1849.

Fra foråret 1848 forsøgte en række sjællandske godsejere, deriblandt P. B. Scavenius, baron C. F. Zeuthen, Carl Neergaard og amtmand J. F. Neergaard at danne en politisk forening under ledelse af den tidligere præsident for det slesvig-holstenske kancelli Otto Joachim Moltke. Den sidste trak sig dog snart tilbage fra drøftelserne; hvad der oprindeligt var tænkt som en adelsaristokratisk organisation udviklede sig nemlig med Carl Neergaard som primus motor til en borgerlig konservativ partidanelse, der trådte frem for offentligheden i marts 1849 som *Den patriotiske Forening*.

Blandt de 37 hovedsagelig borgerlige stiftere var der kun tre medlemmer af Godsejerforeningen, men kildematerialet efterlader dog ikke nogen tvivl om Den patriotiske Forenings godsaristokratiske oprindelse³⁰. Foreningen blev da også understøttet finansielt af Godsejerforeningen, der allerede på den ekstraordinære generalforsamling den 28. februar 1849 – altså før Den patriotiske Forening officielt eksisterede – bemyn-

30. O. J. Moltke til P. B. Scavenius, 12/5, 26/8 og 14/9 1848, RA. Zeuthen, 7/2 1849, s. 190. H. Fiedler til L. Skau, 11/3 1849. *Danske politiske breve*. IV, nr. 1083. Forhandlingsprotokollen, s. 17. *Den patriotiske Forenings beretninger* I, hvor der bringes en fortegnelse over stifterne (s. 4).

digede Carl Neergaard til at finansiere den med 4.000 rbd. til udgivelsen af et blad.

Bladplanerne løb dog ud i sandet, efter at Neergaard forgæves havde forsøgt at overtale professor Peder Hjort til at overtage redaktionen. I stedet for modtog Den patriotiske Forening 1.236 rbd., som den lod gå videre til bladet *Den danske Folkeven*³¹.

Den patriotiske Forening appellerede først og fremmest til borgerskabets voksende betænkeligheder ved den almindelige valgret, som det frygtede ville føre til et »bonderegimente«. Grundlovsudkastets demokratiske valgrætsbetingelser burde derfor modificeres af konservative garantier i form af valgklasser til sikring af købstædernes og det større landbrugs repræsentation over for den numerisk overlegne landalmue af husmænd og indsiddere. På dette grundlag kunne godsejere og byfolk mødes, og foreningen kan derfor betragtes som en direkte forlængelse af Carl Neergaards forbindelse med borgerlige liberale kredse under valgene til rigsforsamlingen³².

Den patriotiske Forening ville virke for sine ideer ved at støtte »besindige frihedsvener«s kandidatur til rigsdagen og ved at arbejde på »sand og god oplysnings udbredelse«, såsom »ejendomsrettens betydning i staten«. Endvidere var det stifternes ønske, at foreningens virksomhed skulle baseres på en landsorganisation, og efter sine mål og midler må den således karakteriseres som en partidannelse af konservativ observans³³.

Ved de første rigsdagsvalg i december 1849 forsøgte Den patriotiske Forening at få dannet lokale valgkomiteer som modvægt mod Bondevennernes Selskab. På grund af det sparsomme kildemateriale er det ikke muligt nærmere at følge dette initiativ, men Bondevennernes store valgsejr i østifterne tyder dog ikke på, at Den patriotiske Forening fik nogen væsentlig indflydelse i provinsen. I hovedstaden fik foreningen ifølge Niels Neergaard valgt 3 af sine kandidater til folketinget, nemlig de to professorer N. David og I. E. Larsen, samt overretsassessor C. F. L. Mourier. Det er imidlertid umuligt at bestemme foreningens andel i dette

31. Forhandlingsprotokollen, s. 18–19. C. Neergaard til P. Hjort, 28/7 1849. P e d e r H j o r t. *Udvalg af breve*, s. 536ff. For de 1236 rbd. henvises til de i note 20 omtalte revisionsbetænkninger.

32. Jacob Scavenius skrev således til broderen P. B. Scavenius, 2/7 1849: »Hovedsagen er imidlertid at virke på valgene, og kan der gennem *Den patriotiske Forening* vrkes noget i den retning, giver jeg gerne min skærv. —« RA.

33. *Den patriotiske Forenings beretninger*, 1–4.

resultat, der skal vurderes på baggrund af en betydelig konservativ reaktion i København³⁴.

V. Grundejerforeningen 1850.

Dannelsen af Den patriotiske Forening afspejlede godsejernes ønske om at finde en afløser for Godsejerforeningen, og allerede i december 1848 var en opløsning uofficielt på tale. Så vidt kom det dog ikke; i stedet for blev det i juni 1850 overladt en komité bestående af bl. a. P. B. Scavenius og baron C. F. Blixen-Finecke til Dallund at fremkomme med forslag til en omdannelse, og i løbet af et par måneder forelå komiteens betænkning³⁵.

Betænkningen anbefalede en forening, hvis fornemste målsætning skulle være ejendomsrettens beskyttelse: »Hovedformålet for foreningen vil blive: at våge over og virke for, at den enhver mand tilkommende aldeles naturlige ret til at blive i sikker besiddelse og uhindret brug af sin lovligt erhvervede ejendom . . . betragtes som hellig og uantastelig; kort sagt: arbejde for en sund og fornuftig fortolkning af grundlovens § 87.«

»En sund og fornuftig fortolkning af grundlovens § 87« skal naturligvis ses i sammenhæng med fæsteforholdet og godsejernes angstelse for en tvangsaflysning. For at foregribe denne mente komiteen, at foreningen burde arbejde på at fremme overgangen fra fæste til selvejendom ved frivillige overenskomster.

Betænkningen var en pendant til erklæringen om landboforholdene fra samme år: på den ene side videreførte den Godsejerforeningens hidtidige modstand mod enhver tvangsforanstaltning i fæsteforholdet, på den anden side erklærede komiteen sig nu indforstået med selvejendom som den vigtigste vej til ophævelse af fæstevæsenet og forbigik enhver tanke om udvidet dispositionsret for godsejerne.

34. *Valgcirkulære fra bestyrelsen for Den patriotiske Forening*, 23/8 1849, KB (småtryk). Cirkulæret er en opfordring til at danne valgkomiteer. Neergaard: *Under Junigrundloven*. I, s. 587. Neergaard angiver ingen dokumentation for sin oplysning. Hverken David, Larsen eller Mourier ses at have haft personlig tilknytning til Den patriotiske Forening. Derimod blev to af foreningens stiftere valgt i København, nemlig grosserer C. A. Broberg til folketinget og generalfiskal O. C. Blechingberg til landstinget, den sidste ved suppleringsvalg i januar 1850. Professor H. M. Velschow, der var bestyrelsesmedlem i foreningen, blev kun knebent besejret i Københavns 4. kreds af jernbanedirektør V. Rothe. *Den patriotiske Forenings beretninger*. I, s. 4 og J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen*.

35. Zeuthen, 17/12 1848, s. 169. Forhandlingsprotokollen, s. 20f. Komiteens betænkning er dateret 31/7 1850, RA, general Steinmanns (d. 1854) arkiv, pk. 2.

For at give den nye organisation den bredest mulige appel anbefalede komiteen, »... at den nye forening, uden at være godsejerforening eller landmandsforsamling, bør lade disse elementer tjene som grundlag for et samfund, der fra sådanne udgangspunkter kunne bemægtige sig hvilket som helst spørgsmål af almindelig interesse.«

Dette almene sigte er karakteristisk for et politisk parti og skyldes komiteens ønske om at forlene godsejernes snævre klasseinteresser med et konservativt program, der kunne skabe kontaktflader til andre grupper, der delte godsejernes bekymring for ejendomsrettens skæbne under demokratiet. Komiteen tilrådede således fri medlemstilgang og forestillede sig foreningen som et forum for landejendomsbesiddere, embedsmænd og kapitalister. Det var det samme ønske om at kompensere for deres fåtallighed, som havde motiveret godsejernes forbindelse med Den patriotiske Forening.

Organisatorisk skulle den nye forenings virkekraft baseres på en landsorganisation bestående af tre provinsbestyrelser med regelmæssig mødevirksomhed og orientering af medlemmerne. Provsbestyrelserne skulle bl. a. være virksomme under valgene.

Komiteens forslag var ensbetydende med en omdannelse af den hidtidige interesseorganisation til et politisk parti, og den henstillede derfor til medlemmernes overvejelse, om Godsejerforeningen skulle indgå i den nye forening eller fremtidig bestå ved siden af denne.

Dette spørgsmål blev afgjort på generalforsamlingen den 16. december 1850, hvor det med 17 stemmer mod 12 blev vedtaget at opretholde foreningen, og samme dag udsendte godsejerforeningsmedlemmerne C. F. Blixen-Finecke, C. E. Frijs-Frijsenborg, W. Haffner til Egholm, C. H. Holstein-Holsteinborg, J. Neergaard til Svenstrup og Carl Plessen til Selsø indbydelse til at indtræde i en *Grundejerforening*, der skulle varetage alle ejendomsbesidderes fælles interesser³⁶. Spørgsmålet bliver nu, hvorledes dette skridt skal vurderes i lyset af den hidtidige udvikling inden for Godsejerforeningen.

Grundejerforeningen var i sit program og hele sin tendens på væsentlige områder identisk med komitébetænkningen; i formuleringen af ejendomsrettens ukænkkelighed var der således direkte verbal overensstemmelse.

Imidlertid havde stifterne af den nye forening draget meget vide konsekvenser af komiteens anskuelser vedrørende fæstevæsenet. Komiteen

36. Forhandlingsprotokollen, s. 22. Programmet og en række dokumenter fra Grundejerforeningens første år er trykt i den første årsberetning: (C. F. Blixen-Finecke:) *Grundejerforeningen*.

havde i almindelighed udtalt, at den påtænkte forening burde søge at fremme fæstevæsenets afløsning ved frivillige overenskomster, mens Grundejerforeningen gjorde denne fæsteafløsning til en personlig forpligtelse for de medlemmer, der var ejere af fæstegods. Ved således at fjerne dette evige stridsspørgsmål håbede stifterne, at bønder og godsejere kunne finde sammen i en fælles politisk indsats, hvor godsejerne ville indtage deres naturlige plads som »de første mellem ligemænd«.

Citatet og tankegangen overhovedet stammer fra Carlsens »Sendebrev fra en godsejer til sine medbrødre« fra 1849, og i virkeligheden er Grundejerforeningen en konsekvens af hans og Jacob Scavenius' årelange krav om en løsning af de landbopolitiske spørgsmål som den nødvendige forudsætning for at bryde godsejernes politiske isolation³⁷.

Med sit radikale afløsningsprogram kan Grundejerforeningen ikke betragtes som den organisatoriske udbygning af komitébetænkningen. Når Godsejerforeningen vedblev at bestå uforandret, kan det derfor tages som et udtryk for en mere forbeholden indstilling over for fæstegodsets bortsalg. I sine erindringer erklærer baron G. F. O. Zytphen-Adeler således, at han bifaldt flere af Grundejerforeningens formål, men undlod at indtræde som medlem, fordi han ikke ville forpligte sig til at bortsælge sit bøndergods.

Ligeledes er det symptomatisk, at Godsejerforeningens formand, P. B. Scavenius, kunne tiltræde komitébetænkningen, men ikke Grundejerforeningen, ligesom det ifølge Tscherning var ham, der forhindrede en sammensmeltning af de to foreninger³⁸.

Grundejerforeningen kan betragtes som kulminationen på den latente modsætning, der fra starten havde hersket inden for Godsejerforeningen mellem en politisk orienteret fløj, der var indstillet på betydelige indrømmelser i fæstesagen og en økonomisk orienteret fløj, der ikke ønskede at ofre sine personlige interesser i fæsteforholdet.

Det falder godt i tråd med dette synspunkt, at Grundejerforeningens stiftere hørte til landets største godsbesiddere, der havde råd til at tage de rent økonomiske spørgsmål med personlig overlegenhed. De var derfor villige til at prioritere principielle og politiske hensyn frem for

37. Udateret koncept i Carlsens hånd. Gl. Kgd. pk. XXV.

38. G. F. O. Zytphen-Adelers erindringer, ark. 3. RA, Zytphen-Adelers arkiv, pk. II b-e. Erindringerne foreligger håndskrevet af Godsejerkomiteens sekretær, J. J. Nielsen. A. F. Tscherning til B. Christensen, 10/7 1851. Af *Anton Frederik Tschernings efterladte papirer*, III, s. 59. Forhandlingsprotokollen oplyser intet om Godsejerforeningens vurdering af Grundejerforeningens dannelse i dec. 1850, men i senere referater betones medlemmernes ønske om at opretholde et godt forhold mellem de to organisationer (s. 24 og s. 29-30).

økonomiske. Blixen-Finecke og Frijs-Frijsenborg afløste således store mængder fæstegod på yderst lempelige betingelser for at skabe de nødvendige betingelser for det politiske samarbejde med bønderne, som de mente var en betingelse for at redde ejendomsretten som princip.

De mænd, der fortsat sluttede op om Godsejerforeningen, krævede derimod deres fulde frihed til at udøve ejendomsretten over fæstegodset på den måde, de anså for økonomisk mest fordelagtig. Det er således karakteristisk, at Zytphen-Adeler i 1877 i sine erindringer anfører hensynet til jordværdistigningen som årsag til sin modstand mod at bortsælge fæstegodset i 1850. Videre anfører han, at han ved at vente med salget i 10–15 år havde inddraget en betydelig konjunkturgevinst, idet han pr. td. htk. havde opnået mere end det dobbelte af, hvad Blixen-Finecke og Frijs-Frijsenborg havde fået i 1850³⁹.

VI. Godsejerforening og Grundejerforening 1850–1855.

Fra 1850 til 1855 trængte monarkiets forfatningsforhold fæstespørgsmålet i baggrunden, og Godsejerforeningen stod helt i skygge af Grundejerforeningen, der udvidede sin virksomhed til de rigspolitiske spørgsmål og arbejdede for sine ideer ved valgene, på rigsdagen og gennem pressen.

39. Zytphen-Adelers erindringer, ark 4. Jævnfør disse betragtninger med Frijs-Frijsenborgs overvejelser angående bøndergodsets bortsalg. Han skrev herom til M. A. Goldschmidt, at han havde mistet sin »livsglæde« og fortsatte: »... for en væsentlig del bidrager hertil, at jeg nu skal til at afhænde mit ned-arvede gods, thi hvorvel jeg godt kan sige mig, at dette er det rigtige set såvel fra det almindelige standpunkt, som det nu engang er en pligt for mig efter mit en gang udtalte ord, så har det dog for mig eller rettere sagt for min følelse noget stødende at skille sig ved den overdragne ejendom, når man ikke kan se, at dette kan bidrage til andet gavn end en øjeblikkelig gevinst for de første erhververe. Dog, jeg beder Dem betragte dette som uskrevet, thi jeg kan ved en forstandig betragtning af forholdene meget godt se, at et sådant umyndighedsforhold ingelunde kan passe til en fri tilstand, hvis vi skulle være så heldige at opleve en sådan udvikling i vort fædreland; og stemmer med mit hele hjerte i, at enhver fædrelandssindet mand bør gøre alt til, for at dette kan blive muligt...« Der var altså tale om et betydeligt idealistisk engagement hos Grundejerforeningens stiftere. C. E. Frijs-Frijsenborg til M. A. Goldschmidt, 10/11 1851. NKS 4252, KB. Frijs-Frijsenborg havde ved udgangen af 1852 afløst fæstegods til en værdi af omkring 100.000.000 kr. omregnet i 1968-priser. Han gav således afkald på et millionbeløb i konjunkturgevinst. Vagn Wåhlin: 10. Oktoberforeningen 1865–1870, s. 24–25. Ifølge Zytphen-Adelers erindringer fik køberne en rentenedsættelse af restgælden på mellem 1 og 2 %. Wåhlin fortolker fejlagtigt Zytphen-Adeler derhen, at totalrenten af restgælden skulle udgøre 1 à 2 %, hvad der ville være et endnu større økonomisk offer.

Nærværende artikels forfatter står i gæld til lektor Vagn Wåhlin, Århus Universitet for råd og bistand under udarbejdelsen.

Grundejerforeningen fungerede med andre ord som et politisk parti og måtte derfor vække større opmærksomhed end Godsejerforeningen, hvis virkefelt var den snævre interesseorganisations. Det er da også mærkbart, at Godsejerforeningen blev tappet for en del medlemmer i de første år efter 1850⁴⁰.

Grundejerforeningen identificerede sig først og fremmest med ministerierne Bluhme og Ørsteds bestræbelser på at realisere helstaten og kom der ved til at arbejde side om side med Bondevennerne i en fælles front mod de Nationalliberale. Da Bondevennerne senere under I. A. Hansens ledelse sluttede sig til den nationalliberale opposition mod ministeriet Ørsted, brast forudsætningerne for samarbejdet, og Grundejerforeningen mistede sin betydning og sygnede hen. Ganske vist sympatiserede det store flertal af godsejere med dens helstatslige absolutistiske tendenser, men nogen varig organisation formåede denne overensstemmelse ikke at tilvejebringe.

Grundejerforeningen var således blot et politisk stjernesked, mens Godsejerforeningens eksistens var langt solidere funderet, fordi den byggede på et fast interessegrundlag, fæstespørgsmålet. Den første vellykkede demonstration af et fælles godsejerstandpunkt efter 1850 opstod da også inden for Godsejerforeningens rammer i forbindelse med fæsteproblematikken.

VII. Komiteen for de forenede Godsejere 1856.

I samlingen 1855/56 syntes det gamle stridspunkt om fæstevæsenet om-sider at nærme sig sin afslutning med et forlig på rigsdagen mellem godsejere og Bondevenner under de Nationalliberales ægide.

I februar 1856 vedtog både landstinget og folketinget en motiveret dagsorden om fæstevæsenets afløsning i form af en moderat tvangslov svarende til et kompromis, som forinden var blevet sluttet i folketinget mellem bondevennerne I. A. Hansen og Tscherning og godsejeren P. A. Tutein. I landstinget støttede grev A. W. Moltke-Bregentved den motiverede dagsorden, men den 20. februar overbragte grev F. Bernstorff til Kattrup og J. F. J. Grevenkop-Castenschiold til Frederikslund på 27

40. I forhandlingsprotokollens kontinuerligt førte medlemsliste er der noteret 12 udmeldelser. Udmeldelserne er i modsætning til indmeldelserne ikke dateret, men kun en af de udmeldte er opført i kontingentlisten for 1853. De øvrige 11 udmeldelser må altså have fundet sted mellem 1843 og 1853, og det er da nærliggende at pege på tiden 1850-53 som det mest sandsynlige tidsrum. Tiden op til 1850 bragte nemlig en vældig tilgang til foreningen, hvorefter der skete en stagnation.

godsejeres vegne en protest til landstinget mod den vedtagne dagsorden⁴¹.

Denne lynaktion var organiseret af Godsejerforeningen, der allerede i december 1855 havde overdraget en komité bestående af Benjamin Wolff, P. B. Scavenius, Joachim Neergaard, grev Bernstorff og Grevenkop-Castenschiold at udarbejde en protest mod et af I. A. Hansen fremsat tvangsafføsningsforslag. Den motiverede dagsorden fremskyndede imidlertid sagens gang, fordi komiteen fandt det fornødent hurtigst muligt at fastslå, at Moltkes tilslutning ikke havde dækning blandt godsejerne. Tutein havde forinden ændret holdning under indtryk af sine kollegers modstand.

Godsejernes aktion i februar var således primært rettet mod grev Moltke som »en solen tilkendegivelse af«, at de ikke anerkendte, at nogen tredjerand kunne anses som deres repræsentant og som sådan være berettiget til at opgive »nogen del af deres lovlige og ukrænkelige ejendomsret«⁴².

I juni modtog kongen en mere udførlig protest mod dagsordenen i form af en indtrængende appel til kongemagten om at opretholde godsejernes lovlige rettigheder. Som helhed tiltrådte godsejerne denne protest: den fik knap 300 underskrifter, og godsejerne havde dermed klart distanceret sig fra de politiske hensyn, der havde fået Moltke og i begyndelsen også Tutein til at vige i retsstandpunktet i håb om at komme til forståelse med bønderne⁴³.

Den massive godsejerdemonstration gjorde sin virkning. I den følgende

41. Om fæstesagen i 1855/56: Hans Jensen: *Dansk jordpolitik*. II, s. 314ff. Godsejernes protest er offentliggjort i *Flyveposten*, 21/2 1856.

42. Citatet stammer fra protesten, og Benjamin Wolff har i sine private optegnelser tilføjet i parentes: »Hermed mentes grev Moltke«. Desværre har protokollen intet mødereferat fra december 1855, og godsejerprotestens tilblivelse bygger derfor primært på Wolffs optegnelser, der kan dateres til sommeren eller efteråret 1858. Engelholm.

43. Protesten var forfattet af prokurator Niels Levinsen og blev udgivet under følgende titel: »Allerunderdanigst Forestilling fra en Deel danske Godseiere imod en i Landstinget d. 12.te Febr. sidstl. og i Folkethinget d. 18.de f. M. vedtagen motiveret Dagsorden, der udtaler en Opfordring fra Thingenes Side til Regjeringen om at fremkomme med Forslag til en Lov, hvorefter Godseierne skulde kunne tvinges til at sælge deres Fæstegaarde m. v.« Kbh. 1856. Levinsen blev fyrsteligt honoreret. Han modtog 1.500 rbd. kontant og et sølvservice til ca. 2.500 rbd. N. Levinsens regnskab nr. 3, 15/12 1857. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856-61. P. B. Scavenius til B. Wolff, 4/8 1858 som bilag til Levinsens regnskab nr. 4. LA, Engelholm gods, pk. 139 – i de følgende henvisninger blot anført med pakkens nummer.

rigsdagssamling tog regeringen Andræ klart afstand fra en tvangsafløsning, ligesom kongen privat ytrede sig i samme retning⁴⁴.

Internt fik protesten ligeledes vidtrækkende følger, idet Godsejerforeningens komité på to almindelige godsejermøder i juni 1856 og 1857 blev opfordret til at fungere som permanent komité for standen som helhed, da »det var nødvendigt under nærværende tidsforhold, at en komité bestod, der ikke blot kunne våge over godsejernes specielle interesser, men overhovedet når lejlighed gives hævde ejendomsretten og i almindelighed stræbe at udbrede fornuftige konservative grundsætninger.«⁴⁵ Den permanente komité, Godsejerkomiteen, blev det organisatoriske centrum for en ny forening kaldet *De forenede Godsejere*, der afholdt deres årlige generalforsamling den 17. juni.

Fra 1856 fandtes der således to organisationer for godsejere med stort set samme ledelse og målsætning, nemlig Godsejerforeningen og De forenede Godsejere. Organisatorisk adskilte De forenede Godsejere sig først og fremmest fra Godsejerforeningen i henseende til finansiering og rekruttering. Kontingentet blev fastsat til 16 skilling pr. tønne hartkorn, og den første opkrævning fra juni 1856 til juni 1857 indbragte over 200 bidrag svingende fra 5 skilling til 500 rbd.⁴⁶

Komiteen har altså henvendt sig til landejendomsbesiddere uden for godsejernes rækker, og rekrutteringen til De forenede Godsejere var således mindre eksklusiv end Godsejerforeningens. Hovedparten af bidragyderne var dog større godsejere, ligesom beregningsgrundlaget for kontingentet bevirkede, at disse tegnede sig for størstedelen af foreningens finansielle ressourcer. Det finansielle grundlag måtte naturligvis blive betydelig bedre end den fåtallige Godsejerforenings, hvis medlemmer betalte et fast årligt kontingent på 10 rbd. I de følgende år var det da også De forenede Godsejere, der trak det store læs, når det gjaldt finansieringen af godsejernes interesser.

Ifølge Flyvepostens lapidariske referat af mødet i juni 1857 var det meningen, at Godsejerkomiteen skulle optage en alsidig politisk virksomhed. Den skulle ikke blot »våge over godsejernes specielle interesser«, men »i almindelighed stræbe at udbrede fornuftige konservative grundsætninger.« Foruden fæstesag og ejendomsret optog komiteen således

44. Folketingstidende 1856–57, sp. 631 og 642ff. Andreas Frederik Kriegers *Dagbøger 1848–1880*, I, s. 193.

45. Mødet i juni 1856 er refereret i forhandlingsprotokollen, s. 33–34. Mødet i 1857 er refereret i Flyveposten, 20/6 1857, hvorfra citatet stammer.

46. N. Levinsens regnskaber nr. 1 og 2. B. Wolffs bemærkninger til Levinsens regnskaber (koncept), 15/8 1858. Pk. 139.

helstaten på sit program med front mod skandinavismen og national-liberalismen, og dette politiske standpunkt var utvivlsomt udtryk for den herskende stemning i godsaristokratiet. I et udateret udkast (sandsynligvis fra 1858) til en »aristokratisk forening«, udarbejdet af F. Bernstorff, Katstrup, og H. Carlser, Gl. Køgegaard, hed det således: Medlemmerne »bekæmper enhver sønderlemmelse af monarkiet, skandinavisme, slesvigholstenisme, ejderdanisme eller enhver anden måde, hvorved helstatens eksistens trues. – Da medlemmerne agter at befordre enhver frisindet udvikling af statens kræfter, bekæmpes demokratiet med alle midler ...«⁴⁷. Komiteen gjorde sig ikke eksplicit til talsmand for en forfatningsændring, men vedkendte sig åbenlyst de øvrige programpunkter.

Godsejerkomiteen var symptomatisk for de planer om en almindelig politisk virksomhed, som bestandig dukkede op, når en fornyelse af Godsejerforeningen kom på tale. Der går en lige linie fra Carlsens forslag i 1843 om en sammenslutning af godsejere med et klart forfatningsprogram, gennem de forskellige forsøg i 1848–50 på at skabe en konservativ partiorganisation, til Godsejerkomiteens ambitioner om at nå ud over sit udgangspunkts snævre interessegrundlag til et generelt politisk sigte. Som altid var det en formodet trussel mod ejendomsretten, der havde mobiliseret godsejerne; også på dette punkt er parallellen således iøjnefaldende til 1843 og 1848–50.

VIII. Godsejerkomiteen og pressen fra 1856 til begyndelsen af 1860'erne.

Godsejerkomiteen stod vel rustet ved begyndelsen af sin løbebane; den første opkrævning fra juni 1856 til juni 1857 indbragte således godt 12.700 rbd., og i regnskabsåret 1857/58 indkom der knap 16.500 rbd.⁴⁸. Under disse gunstige auspicer indledte komiteen en storstilet finansiering af pressen, der afspejlede målsætningen fra 1857 om et alsidigt politisk engagement⁴⁹.

47. Godsejerkomiteens politiske program: Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere, 28/12 1859. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1–3. Udkast til »aristokratisk forening«: Gl. Kgd. pk. XXV. Jvf. F. Bernstorff til H. Carlsen, 8/12 1858, G. Kgd. og manuskript af Léon Moltke-Hvitfeldt 30/1 1857 om »vor forening; fornyelse«. Heri krævede han bl. a., at godsejerne utvetydigt skulle arbejde for en ændring af Junigrundloven, »navnlig i valgloven«, og stille sig på helstatens grund. Moltke-Hvitfeldts arkiv, RA.

48. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856–61, pk. 139.

49. For en nærmere analyse af godsejernes forhold til pressen henvises til min artikel: *Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856–1867*. Historisk Tidsskrift 1974. Materialet til finansieringen af pressen findes hovedsagelig i pk. 139, læg med regnskaber og læg vedr. Flyveposten.

I helstatens interesse understøttede komiteen således redaktør J. P. M. Grünes konservative dagblad *Kjøbenhavnsposten* og fremtrædende organer for Venstres helstatsfraktion, såsom redaktør D. E. Rugaards avis *Tiden*, cand. theol. P. C. Zahles tidsskrift *Staten* og to af Tschernings skrifter, nemlig *Skrivelse til medborgere* (1857) og *Bemærkninger om Danmarks nuværende politiske stilling* (1861).

I den indre politik gjaldt det kampen mod Bondevennernes sociale krav. Komiteen finansierede og distribuerede derfor forskellige landøkonomiske pjecer af lægen og nationaløkonomen F. C. Krebs, i hvilke han gendrev bøndernes krav om selvejendom på grundlag af en liberalistisk økonomisk betragtning⁵⁰.

På det politiske plan forsøgte komiteen at bekæmpe Bondevennerne ved valgene og investerede bl. a. 1.000 rbd. i det nationalliberale blad *Danmarks agitation mod Venstres kandidater ved folketingsvalgene i juni 1861* – en parallel til valgalliancen mellem godsejere og borgerlige liberale kredse under valgene til den grundlovgivende rigsforsamling i 1848 og i *Den patriotiske Forening* i 1849.

Godsejerkomiteens personlige organ og største investeringsobjekt var det konservative dagblad *Flyveposten*, der fra 1856 til 1867 modtog godt 25.000 rbd., hvortil kom et ukendt beløb i de sidste 3 år inden bladets ophør i 1870. *Flyveposten* varetog på alle områder de konservative godsejeres interesser, men ifølge egne udtalelser understøttede komiteen det først og fremmest med henblik på de indenrigspolitiske spørgsmål og herunder især landbopolitikken⁵¹.

Det var således i første række interessegrundlaget, der motiverede komiteens pressepolitik, og det blev da også fæstespørgsmålet, der aktiverede godsejerne til en ny politisk indsats.

IX. Godsejerne og fæstesagen 1858–59.

I efteråret 1858 fik fæsteproblematikken fornyet aktualitet, da indenrigsminister J. F. Unsgaard i folketinget afviste et bondevenligt tvangsaf-løsningsforslag og i stedet for fremhævede den motiverede dagsorden fra februar 1856.

Under disse omstændigheder udarbejdede Wolfgang Haffner, Egholm,

50. Under pseudonymet »E« udgave Krebs pjecerne »*Er det ikke på tiden, at bondegårdsjorden bliver løst af sine bånd?*« (1859), »*Førpagtning, livsfæste og selvejendom*« (1860) og »*Om udstykning og sammenlægning af jord*« (1862). De blev alle understøttet af komiteen til et samlet beløb af godt 1.150 rbd.

51. Generalforsamlingsberetning fra Komiteen for de forenede Godsejere, 20/6 1863, pk. 139.

og Hans R. Carlsen, Gl. Køgegaard, en fæsteafløsningslov på frivillig basis efter dagsordenens retningslinier, mens Godsejerkomiteen besluttede sig til at udsende en ny erklæring, ifølge hvilken den tog afstand fra dagsordenen som et indgreb i ejendomsretten over fæstegodset. Senere afviste komiteen ligeledes Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag, da det blev forelagt på Godsejerforeningens generalforsamling i december 1858⁵².

I komiteens overvejelser spillede økonomiske præmisser en langt større rolle end det retsstandpunkt, hvormed den legitimerede sine synspunkter over for offentligheden.

Komiteen ønskede først og fremmest at sikre godsejerne det fulde udbytte af den jordværdistigning, der var knyttet til fæstegodset under de gunstige landbrugskonjunkturer. Den stillede sig derfor forbeholden over for bøndergodsets bortsalg og måtte i særlig grad vende sig mod dagsordenen og Haffners og Carlsens forslag, der bl. a. gik ud på, at godsejerne skulle indbetale en fjerdedel af købesummen i statskassen. På disse betingelser ville godsejerne nemlig få svært ved at opnå en pris, der var tilstrækkelig høj til også at dække fæstegodsets forventede værdistigning⁵³.

Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag og de deri indeholdte økonomiske krav til godsejerne var først og fremmest motiveret af ønsket om at tilvejebringe en overenskomst med bondestanden for ad den vej at bryde godsejernes politiske isolation⁵⁴.

Forslaget var dog kun delvis udtryk for Grundejerforeningens ideologisk prægede linie i 1850. Ganske vist foreholdt Haffner og Carlsen

52. I. J. Unsgaards udtalelser: Folketingstidende 1858, sp. 493ff. Haffners og Carlsens forslag foreligger som to udaterede koncepter i Carlsens hånd. Gl. Kgd. pk. XXV. Godsejerkomiteens erklæring foreligger som koncept i B. Wolffs hånd, postdateret dec. 1858. Pk. 139. Erklæringen blev forfattet af Wolff efter samme retningslinier som den store godsejerprotest fra 1856. Den blev aldrig offentliggjort, men komiteens sekretær, J. J. Nielsen, udarbejdede i 1859 en pjecce »Fæstevangslovens skæbne og selvejendoms fremme«, der advarede mod den motiverede dagsorden. Pjecen blev distribueret blandt godsejerne og var først og fremmest bestemt til internt brug som et indlæg fra komiteens side mod Haffners og Carlsens forslag. Forhandlingsprotokollen har intet generalforsamlingsreferat fra december 1858, men Haffner har givet en meget udførlig beretning om mødet i et brev til Carlsen, 27/12 1858. Gl. Kgd.
53. W. Haffner til H. Carlsen, 27/12 1858. Gl. Kgd. Benjamin Wolffs vurdering af fæstespørgsmålet fremgår endvidere af hans kommentar til et andet afløsningsforslag, som senere blev bragt på bane af kredsen omkring Haffner og Carlsen: »Bemærkninger til de: mig af Kammerherre Neergaard sendte Forslag til en Lov om Forandringer i Fæstelovgivningen m. m.« 21/3 1859, pk. 139.
54. W. Haffner til H. Carlsen, 1/12 og 27/12 1858, 24/1 og 18/2 1859. Gl. Kgd.

ofte nok deres standsfæller, at det gjaldt om et se stort på personlige økonomiske interesser, men deres eget forslag gav adgang til kompensationer, som især ville sætte de kapitalstærke godsejere i stand til at skaffe sig fuld dækning for tabet ved de foreslåede indrømmelser til bondestanden.

Ifølge disse kompensationer skulle godsejerne ved bortsalg af deres fæstegods være berettiget til at inddrage en tiendedel til fri disposition, og fæstetvungen skulle øjeblikkelig ophøre for det bortsolgte bøndergods. Derved fik godsejerne mulighed for ved overbud at købe så meget af deres fæstegods til fri disposition, som de havde lyst til. Købesummen ville udgøre en fjerdedel af deres eget overbud, nemlig den fjerdedel der skulle indbetales i statskassen.

Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag åbnede således adgang for de rigeste godsejere til at investere i deres eget bøndergods, mens det store flertal af godsejere formentlig ville få svært ved at tilvejebringe den fornødne kapital. Ligeledes var forslagens bestemmelser om vederlagsfri dispositionsret over en tiendedel af fæstegodset nærmest illusorisk for den godsejer, der kun ejede 10–20 bøndergårde, mens det stillede sig anderledes for en lens- eller stamhusbesidder med det tidobbelte.

Det er således ikke underligt, at Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag hovedsagelig vandt tilslutning fra det egentlige godsaristokrati af lens- og stamhusbesiddere, mens det blev modtaget med mistro af »de mindre godsejere«, der frygtede, »at de adelige godsejere og majorats herrerne skulle søge at mele deres kage på de mindres bekostning.«⁵⁵

Godsejerkomiteen repræsenterede i denne sag »de mindre godsejere« og foreslog, at godsejerne ved fæstegodssets bortsalg til fæsterne skulle være berettiget til vederlagsfrit at inddrage en fjerdedel til egen disposition⁵⁶. Det var et betydelig mindre kapitalslugende forslag end det Haffner-Carlsenske, men til gengæld gav kompensationen heller ikke adgang for fæstegårdejereren til efterhånden at erhverve sig al sit bøndergods til fri ejendom. Begge forslag var dog et fuldgyldigt udtryk for godsejernes

55. W. Haffner til H. Carlsen, 27/12 1858, Gl. Kgd. Ifølge Haffner var »de mindre godsejere« repræsenteret af G. Grüner til Raunstrup. Raunstrup var en hovedgård på over 100 tdr. htk., og Grüner må altså henregnes til mellem-lagene i godsejerstanden. Kgl. dansk Hof- og Statskalender, 1858, sp. 26. Grænsen mellem bøndergårde og hovedgårde blev sat ved 12 tdr. htk., mens skillelinien mellem komplette og ukomplette hovedgårde var 200 tdr. htk. bøndergods.

56. B. Wolffs koncept til Godsejerkomiteens erklæring, postdateret dec. 1858 – se note 52.

liberal-kapitalistiske målsætning fra stænderforhandlingerne, blot var de afpasset efter hver sit økonomiske klientel inden for godsejerstanden.

Diskussionen omkring Haffners og Carlsens forslag bundede altså primært i en interessekonflikt mellem de forskellige sociale lag inden for godsejerstanden, mens ideologiske og politiske doktriner ikke fik nær den samme indflydelse på konfliktens forløb som i 1850. Udadtill mærkede konflikten sig ved et kraftigt fald i Godsejerkomiteens indtægter som en følge af, at Haffners og Carlsens meningsfæller ophørte med at bidrage til komiteen. Dens indkomster faldt således fra ca. 16.500 rbd. i 1857/58 til ca. 7.300 i 1858/59⁵⁷.

Nedgangen i Godsejerkomiteens indtægter måtte yderligere forstærkes i takt med den frivillige afløsning af fæstevæsenet, der svækkede medlemmernes interesse for en forening, der netop havde fæstevæsenet som sin vigtigste genstand. I tiåret 1850–60 blev antallet af fæstegårde på over 1 td. htk. således reduceret med 28 % svarende til 33 % af fæstegårdenes samlede tilliggende i 1850⁵⁸.

X. Godsejerne og Monrads fæstereform af 19. februar 1861.

Trods sin forholdsvis ringe udstrækning kunne fæstevæsenet dog endnu ved enkelte lejligheder i 1860'erne sætte sindene i brand. Dette lagde sig klart for dagen, da Monrad som indenrigsminister i 1860 ledte fæstesagen ind i nye baner, der betød en skrinlæggelse af tvangs afløsningen til fordel for en reform af fæstevæsenet.

Hovedtanken i Monrads forslag var en fastsættelse af fæstets gyldighed til mindst 30 år med ret for fæsterens enke til at beholde sin ægtefælles fæste, selv om hun indgik nyt ægteskab. Hvis hun døde, inden der var forløbet 30 år fra kontraktens indgåelse, overgik hendes fæsteret til livsarvingerne i den resterende periode⁵⁹.

I sommeren 1860 blev dette udkast forelagt amtsrådene og adskillige private godsejere til betænkning, og i denne situation tog Godsejerkomiteen initiativet til en koordinering af synspunkterne. I juli måned udarbejdede den en udførlig kommentar til Monrads forslag, som blev distribueret blandt medlemmerne af De forenede Godsejere, idet komiteen gjorde »sine kommittenter« opmærksomme på det ønskelige i, »at de om-

57. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856–61. Pk. 139.

58. Statistiske meddelelser 4, 24, 2, Danmarks jordbrug 1850–1905, s. 118ff.

59. Om Monrads fæstereform: Hans Jensen: *Dansk jordpolitik*. II, s. 332ff. Monrads forslag er ikke optaget i Rigsdagstidende, men et særtryk er bevaret i RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1–3.

handlede erklæringer måtte blive affattet så vidt muligt i samme retning.«⁶⁰

Da sagen kom for i amtsrådene, tog næsten alle godsejerne afstand fra Monrads forslag som et uantageligt indgreb i ejendomsretten, og deres argumentation afspejlede som oftest komiteens kommentar. I nogle tilfælde indsendte de simpelt hen som særvota en direkte afskrift af komiteens bemærkninger, mens Wolff og J. Neergaard, der var medlemmer af henholdsvis Præstø og Roskilde amtsråd, fik de respektive råd bag sig i en erklæring, der nøje svarede til komiteens⁶¹.

Med sit initiativ var det lykkedes for komiteen at samle godsejerne til en fælles stillingtagen i fæstesagen, og det blev af politisk betydning, fordi den dermed fik indflydelse på fæsteforslagets gang i amtsrådene og i sidste instans i regering og rigsdag. Da Monrad forelagde sit forslag for landstinget i oktober 1860, havde han således strøget bestemmelsen om, at fæsterenkens arvinger kunne beholde fæstestedet efter hendes død, og ifølge den endelige lov kunne fæsterenken heller ikke selv fortsætte fæstet, hvis hun giftede sig igen⁶².

Dermed var komiteens væsentligste indvendinger mod Monrads udkast blevet fjernet, og i stedet for knæsattes et alternativt forslag fra komiteen om erstatning til den fratrædende fæsterenke eller hendes arvinger af lige så mange tredivtede dele af indfæstningssummen, som manglede i, at fæsteforholdet havde varet i 30 år.

Det er således utvivlsomt, at Godsejerkomiteen gennem sin indsats i amtsrådene fik betydelig andel i den endelige udformning af fæstereformen.

Fæstesagens gang varslede bedre tider for godsejernes økonomiske og politiske interesser. Reformen mildnede i betydelig grad spændingen mellem de to parter i fæstespørgsmålet og muliggjorde nye konstellationer, der sluttelig fandt sit markante udtryk i Oktoberforeningen i 1865. Dertil kom, at regeringen havde afskrevet tvangsafløsningen, og denne omstændighed måtte være helt afgørende for godsejerne. Trods deres negative holdning til Monrads forslag var de da også på det rene med, at der var indtrådt en gunstig vending i fæstesagen, der gav basis for en dristigere formuleret landbopolitik⁶³. I sin betænkning over Monrads udkast foreslog komiteen således at indføre 30-årige forpagtningskontrak-

60. Cirkulære fra Komiteen for de forenede Godsejere, 20/7 1860. RA *ibid.*

61. Amtsrådserklæringerne i Indenrigsministeriet, *landvæsens journal* 1861, nr.359.

62. Monrads lovforslag: *Rigsdagstidende* 1860-61, A, sp. 1201f. Fæstereformen af 19. feb. 1861: A, sp. 2079.

63. B. Wolff til P. B. Scavenius 10/7 1860. RA.

ter, og i anledning af Monrads ønske om at ophæve fæstetvangen for selvejer- og arvefæstegårde anbefalede komiteen en lignende frigørelse af fæstegodset »i landbrugets og landbostandens sande interesse.«

Det var krav, der gav genlyd i næsten alle godsejererklæringerne til amtsrådene, og de var udtryk for fornyede forhåbninger om en liberalisering af jordbesiddelsen.

XI. Sammenfatning og konklusion

Godsejernes bidrag til diskussionen omkring Monrads fæstelovforslag bekræfter en hovedtese i nærværende fremstilling, hvorefter deres egentlige landbopolitiske målsætning under Junigrundloven var et liberalistisk alternativ til det 18. århundredes reformlovgivning – et alternativ, som de camouflerede bag en status quo-politik, så længe truslen om en tvangslov stadig var aktuel. Vi kan fastholde denne liberalistiske jordpolitik som en gennemgående strategisk linie, der måtte bøje sig efter de taktiske krav, som den øjeblikkelige politiske situation stillede.

I dette spil indtog Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen en meget afvisende holdning over for politiske eller økonomiske indrømmelser og fastholdt ensidigt den bestående retstilstand som modvægt mod bondestandens krav. I deres juridiske argumentation fandt de to foreninger en mægtig forbundsfælle i tidens liberale ideologi med dens magiske formuleringer, »ejendomsret« og »velerhvervede rettigheder«, men forudsætningerne for deres landbopolitiske konservatisme skal utvivlsomt søges i de gunstige landbrugskonjunkturer, der opfordrede til spekulation i jordværdistigningen.

På den anden side var der en del godsejere, der indtog en mere fleksibel holdning til bondestandens krav: uden at opgive deres liberalistiske målsætning i fæstespørgsmålet, opfattede de det som en politisk nødvendighed at slække på personlige økonomiske interesser – bl. a. ved delvist bortsalg af fæstegods til lave priser – i håb om derved at etablere en forståelse med bønderne. Denne taktiske uoverensstemmelse, der allerede var latent til stede ved Godsejerforeningens dannelse, blev en stadig kilde til konflikt og fraktionsdannelse.

Som påvist var det især de store lens- og stamhusbesiddere, der ved forskellige lejligheder brød med Godsejerforeningens og komiteens konservatisme i fæstesagen. I kraft af deres rigdom kunne disse godsejere i højere grad end flertallet af deres kolleger anskue fæstespørgsmålet ud fra andre kriterier end de økonomiske. Dette særstandpunkt manifesterede sig første gang i 1850, da de brød ud af Godsejerforeningen og or-

ganiserede sig i Grundejerforeningen. Situationen gentog sig i 1858/59, da Haffner og Carlsen kom i modsætningsforhold til Godsejerkomiteen på grund af deres politisk motiverede fæstekompromis, og fra slutningen af 1850'erne beklagede komiteen sig regelmæssigt over, at det især var de rigeste godsejere, der undlod at bidrage til dens virksomhed⁶⁴.

Komiteens tyngdepunkt blev således forrykket til de »mindre godsejere«, der i første række så et økonomisk spørgsmål i fæstevæsenet, mens den mistede sit tag i det aristokratiske klientel, der vedblivende udgjorde kernen i Godsejerforeningen. Denne var efterhånden blevet så passiv og ubetydelig, at de fåtallige medlemmer formentlig fandt det overflødigt at tage deres medlemskab op til revision⁶⁵.

Den manglende tilslutning til Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen svækkede deres muligheder for at gennemføre en kontinuerlig virksomhed som politiske organer for godsejerne. Kun i enkelte situationer i 1850, 1856 og 1860, hvor truslen om indgreb i ejendomsretten over fæstegodset syntes særlig overhængende, lykkedes det at samle standen til en politisk demonstration og opnå konkrete resultater.

Det var således som interesseorganisationer i tilknytning til fæstevæsenet, at Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen ydede deres væsentligste indsats. De var imidlertid gang på gang genstand for ambitioner om at skabe et politisk parti med en almindelig politisk målsætning og virksomhed. Både Grundejerforeningen og Godsejerkomiteen var udtryk for disse ambitioner, men Grundejerforeningen blev kun et kortvarigt fænomen, og komiteens almindelige politiske engagement indskrænkede sig i hovedsagen til finansieringen af pressen.

Der er ovenfor peget på de indbyrdes divergenser i fæstesagen som en betydningsfuld årsag til godsejernes manglende tilslutning til deres organisationer. Andre politiske faktorer må dog også drages ind i billedet, f. eks. blev komiteens stærke helstatsstandpunkt stedse mere upopulært, hvad der givetvis fik en del medlemmer til at trække sig tilbage⁶⁶.

Som den helt afgørende årsag til den svigtende medlemstilgang og aktivitet, må dog fremhæves godsejernes manglende evne og vilje til at ka-

64. Generalforsamlingsberetninger fra Komiteen for de forenede Godsejere, 18/6 1860 og 19/5 1862. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1-3. Jvf. J. Neergaard til H. Carlsen, 8/10 1861, Gl. Kgd.

65. Se forhandlingsprotokollens liste over kontingentydere 1853-1865. Fra 1853 til 1860 talte foreningen på intet tidspunkt over 30 medlemmer.

66. Godsejerforeningens sekretær, J. J. Nielsen, mener således, at komiteens »ytringer af mådehold og besindighed« blev stemplet som »reaktion i sin værste skikkelse« og angrebet i en sådan grad, at »flere standsfæller syntes at dele mistænksomheden og mistilliden«. Bemærkninger til oplysning om godsejernes politiske holdning efter 1848, s. 24 (1869).

nalisere deres samfundsmæssige indsats gennem politiske organisationer. Dette kan for en del tilskrives deres sociale og lokalpolitiske stilling, der muliggjorde en betydelig magtudøvelse uden om et egentligt organisationsapparat, men den fundamentale forklaring må søges i godsejernes uvilje mod det politiske system, som de skulle fungere i⁶⁷. På få undtagelser nær lykkedes det dem ikke at overvinde choket fra 1848, og forudsætningerne for organisationernes beskedne politiske indsats skal derfor primært søges i rænglende smidighed og tilpasningsevne i godsejerstanden.

Materiale og forkortelser

Utrykte kilder

Ved citat af kildeerne er ortografi og tegnsætning normaliseret. Alle understregninger og fremhævelser er kildernes egne.

Rigsarkivet (RA)

Indenrigsministeriet. Landvæsens journal 1861, nr. 359. Bilag til fæstereformen af 19. feb. 1861.

Privatarkiver

Hvor intet andet anføres, findes breve i modtagerens arkiv.

Arkivet på Borreby. Pakke med breve vekslet mellem medlemmer af familierne Düring, Moltke og Scavenius samt dok. vedr. Basnæs 1804–51.

Constant P. H. M. W. Dirckinck-Holmfeldt, dr. jur. forfatter (d. 1880). Brev fra H. J. Estrup, 21/12 1843.

Harald V. Fiedler, birkedommer (d. 1887). Modtagne breve.

Wolfgang Haffner, minister, stamhusbesidder (d. 1887). Hans almanakker. 2 æsker. Gebhard Léon Moltke-Hvitfeldt, gesandt, stamhusbesidder (d. 1896). Manuskript til tale 30/1 1857 om Godsejerforeningens fornyelse. I læg.

Peder Brønnum Scavenius, godsejer (d. 1868). Modtagne breve. Endvidere: pk. H »Forskellige sager« indeholdende bl. a. læg med breve fra myndigheder og institutioner og læg med breve, koncepter og afskrifter ang. Præstø amtsråd, samt

67. Godsejernes manglende accept af demokratiet understreges af et brev fra kammerherre O. Oxholm, Rosenfeldt, til P. B. Scavenius, 22/6 1859: »Valgene i Næstved til landstinget blev, som man kunne vente det. Jeg tror næsten nu, at det er en lykke, at lutter bønder kommer deri. Det må dog engang åbne øjnene på fornuftige folk. Min broder (W. T. Oxholm til Taarnborg) var dog også kommet på listen, omendskønt at jeg meget betvivler, at han havde modtaget valget, om han var blevet valgt«. RA. Brevet bekræfter redaktør C. St. Billes ord i Dagbladet, 31/10 1860: »Det er ikke den fødte adel, som harmes over at se repræsentationen fyldt med viljeløse udeligheder og middelmådigheder, den fornemne reaktion glæder sig vel snarere over sådanne frugter af konstitutionel frihed og lighed«. Tyve års journalistik. II, s. 717.

læg med afskrifter og tryksager vedr. landbolovgivning. Pk. II–III, B og C, læg med koncepter til breve m. m.

Peter Fr. Steinmann, generalmajor, godsejer (d. 1854). Aktstykker vedr. Godsejerforeningen, øverst i pk. 2 (usorteret).

Georg Fr. Otto Zytphen-Adeler, lensbesidder (d. 1878). SelvbioGRAFISKE optegnelser, pk. II b–e, læg d.

Landsarkivet for Sjælland (LA)

Godsejer Benjamin Wolffs (d. 1866) arkiv: Engelholm Gods, pk. 139 »Sager vedr. Provisstænderne og Godsejerforeningen 1834–1865« indeholdende bl. a. læg med korrespondance, læg med koncepter, læg vedr. Flyveposten og læg med regnskaber. I noterne som oftest anvist alene med pakkens nummer.

Det kongelige Bibliotek (KB)

Ny kgl. Samling 1727 og 4252. 5 breve til L. Skau, 4 breve til M. A. Goldschmidt. (NKS).

Engelholm

En notesbog med Benjamin Wolffs biografiske og politiske optegnelser fra 1856/57 til kort før hans død i 1866. Notaterne er som oftest udateret, men de kan som regel tidsfæstes inden for et år eller to. På titelbladet har Wolff noteret: »Mine optegnelser begyndt i 1856 eller 1857«. Notesbogen er meget værdifuld til belysning af et karakteristisk godsejerstandpunkt under Junigrundloven.

Jeg skylder hofjægermester, godsejer Aage Wolff-Sneedorff megen tak for stor imødekommenhed og hjælpsomhed under mit arbejde med arkivet på Engelholm.

Gl. Køgegaard (Gl. Kgd.)

Stamhusbesidder, minister Hans R. Carlsens (d. 1887) arkiv. Modtagne breve. Endvidere pk. XXV »Hans von Carlsens politiske koncepter« indeholdende bl. a. læg vedr. fæstespørgsmålet og læg vedr. Godsejerforeningen.

Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark

Ved foreningens sekretær, højesteretssagfører Bent Jacobsen, Frederiksholms Kanal 20, København K.

Godsejerforeningens forhandlingsprotokol, juni 1843 til juni 1867. En kopi findes nu på Rigsarkivet.

Højesteretssagfører Bent Jacobsen og foreningens formand, grev Preben Ahlefeldt-Laurvig takker jeg for tilladelsen til at benytte Godsejerforeningens arkiv.

Trykte kilder

Aviser og tidsskrifter

Årstallene angiver udgivelsestidspunktet for de pågældende blade. Efter Niels

Thomson: *Dagbladskonkurrencen 1870–1970*, II, Bilag I A, s. 810ff.

Danmark. Politisk og Avertissementstidende 1.2.1861–30.6.1863.

Den danske Folkeven 11.7.1848–22.12.1849.

Flyveposten 1.1.1845–31.3.1870.

Kjøbenhavnsposten 2.1.1827–30.6.1856. 1.6.1858–31.3.1859.

Tiden 25.10.1848–1850 (red. T. G. Repp).

Tiden 3.1.1857–27.3.1862 (red. D. E. Rugaard).

Andre kilder og fremstillinger

De gængse fremstillinger og opslagsværker til periodens historie er i vid udstrækning blevet benyttet, men er kun nævnt for så vidt, som de er omtalt i fremstillingen eller i noterne.

Allerunderdanigst Forestilling fra en Deel danske Godseiere imod en i Landstinget d. 12.te Febr. sidstl. og i Folkethinget d. 18.de f. M. vedtagen motiveret Dagsorden, der udtaler en Opfordring fra Thingenes Side til Regjeringen om at fremkomme med Forslag til en Lov, hvorefter Godseierne skulde kunne tvinges til at sælge deres Fæstegaarde m. v. Kbh. 1856.

C. St. A. Bille: *Tyve års journalistik*. Udvalgte artikler af »Dagbladet«. I-III. 1873-77.

(C. F. Blixen-Finecke): *Grundejerforeningen*. 1851.

Niels Clemmensen: *Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856-1867*. Historisk Tidsskrift 1974.

Danske politiske breve fra 1830'erne og 1840'erne. Udg. ved Povl Bagge og Povl Engelstoft. I-IV. 1945-58.

Hans Jensen: *De danske stænderforsamlings historie 1830-1848*. I-II. 1931-1934.

Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1757-1919*. I-II. 1936 og 1945.

J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen i 80 år indbefattet valgene til den grundlovgivende rigsforsamling 1848*. En historisk-statistisk fremstilling. Roskilde 1929.

(I. C. Kall): *Om jordegodsfadekommiser og fraskillelsen af det derunder liggende fæstegods, af C. Brun*. 1846.

Kongelig dansk Hof- og Statskalender. 1858.

(C. F. Krebs): *Er det ikke på tiden, at bondegårdsjorden bliver løst af sine bånd? af E.* 1859.

(C. F. Krebs): *Forpagtning, livsfæste og selvejendom, af S.* 1860.

(C. F. Krebs): *Om udstykning og sammenlægning af jord, af E.* 1862.

Andreas Frederik Kriegers *Dagbøger 1848-1880*. Udg. af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch. I-VIII. 1920-43.

Poul Møller: *H. R. Carlsen, En grundtvigsk aristokrat i dansk politik fra stændertid til provisorieår*. I. 1960.

Niels Neergaard: *Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling*. Venstres almanak for 1890. 1890.

Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*. En fremstilling af det danske folks politiske historie fra 1848 til 1866. I-II. 1892 og 1916.

(J. J. Nielsen): *Bemærkninger til oplysning om godsejernes politiske holdning efter 1848, af J. N-n.* 1869.

(J. J. Nielsen): *Fæstetvangslovens skæbne og selvejendoms fremme, af -n.* 1859. *Den patriotiske Forenings beretninger*. Udgivet af Den patriotiske Forening. I-IV. 8.3.-20.4 1849. Kbh. 1849.

Cirkulære i anledning af valgene i 1849 fra bestyrelsen for Den patriotiske Forening i København 23.8. 1849.

Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Folketinget.

Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Landstinget.

Rigsdagstidende. Anhang A Lovforslag.

Statistisk tabelværk. Ny Række 6 (II, 6), indeholdende en tabellarisk fortegnelse på de større landeendomme og deres tilliggende i kongeriget Danmark. 1852.

Statistiske meddelelser. Fjerde række 24. bind, andet hæfte (4, 24, 2). Danmarks jordbrug 1850-1905. 1907.

Tidende for Forhandlingerne ved Provinsialstænderne for Sjællands, Fyns og Lolland-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne. 1844. Kbh./Roskilde 1844.

- A. F. Tscherning: *Bemærkninger om Danmarks nuværende politiske stilling*. 1861.
- Af Anthon Frederik Tschernings *efterladte papirer* udgivet af hans efterlevende familie. I–III. 1876–78.
- Udvalg af breve fra mænd og kvinder skrevne gennem en lang række år til P. Hjort* og nu udg. med biografiske og litterærhistoriske anmærkninger af modtageren. Ny samling. 1869.
- Vagn Wåhlin: *10. Oktoberforeningen 1865–70*. 1968 (Konferensopgave).
- (P. C. Zahle og J. J. Nielsen:) *Ministeriet Bang–Andræ–Hall betragtet fra monarkiets standpunkt af Papius Cursor*. 1860.
- Baron C. Zeuthens *dagbog fra den grundlovgivende rigsforsamlings tid*. Meddelt af Poul Møller. Danske Magazin 7. rk. IV. 1943–48. (Zeuthen).